

Makale Geliş Tarihi: 27.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 01.08.2019

FONOLOJÎYÊ KIRMANCKÎ DE PIRSGIRÊKA VENGÊ "/ğ/"¹

Ahmet KIRKAN*

KILMÎYE

Kurdî çend hebî alfabeyan reyde yena nuştene. Her alfabe de mojnayena taye vengê yena îhmal kerdene. Taye vengî ke erja frekansê xo kemî yê alfabe de nêyênê mojnayene. Nê vengê ra yew zî vengê "/ğ/" yo. No veng heme mintiqayanê kirmancan de bi heman şeklî ya ifade nêbeno. Nê nuşteyî de pirsgirêka vengê "/ğ/" yî ameya analiz kerdene. Hirê hebî ziwannasê ke kurdki ser o xebitîyênê, erja frekansê nê vengî ser o taye doneyê îstatîstîkî tesbît kerdê. Mîyanê na meqale de nê hirê analîzî û grafîkê vengî ameyê îzah kerdene. Alfabeyê ke seba kirmanckînusî yenê şuxulnayene tedqîq biyê û alfabe de cagirewtîşê na herfe analîz biyo.

Kiltîçekuyî: Fonoloji, Kirmanckî, Fonem, Konsonant, Vokal.

¹ Na meqale tezê doktorayê nuştexî ke bi nameyê "Zazacanın Fonolojik Açından İncelenmesi: Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması" û bi şêwirmendî ya Doç. Dr. Hayreddin KIZILÎ de temambîye ra gêriyaya seba na kovare newe ra nusîyaya.

* Dr. Arş. Gör. Ünîverstîya Artuklu ya Mêrdînî, ahmetkirkkan@gmail.com. Orcid: 0000-0003-3885-5218

Kirmancki Fonolojisiinde “/ğ/” Sesi Problemi

ÖZET

Kürtçe birkaç alfabeyle yazılmaktadır. Kullanılan her alfabede bazı seslerin gösterimi göz ardı edilmektedir. Frekans değeri az olan bazı sesler alfabede gösterilmez. Bu seslerden birisi de /ğ/ sesidir. Bu ses Kirmanca (Zazaca) konuşulan bütün bölgelerde aynı şekilde seslendirilmez. Bu makalede Kirmanca yazımında var olan /ğ/ sorunu analiz edilmiştir. Kürtçe üzerine çalışan üç dilbilimci bu ses üzerine bazı istatistiki veriler tespit etmişlerdir. Makale içerisinde bu üç analize ve ses grafiklerine yer verilmiştir. Kirmancki yazımında kullanılan alfabeler incelenmiş ve bu harfin alfabe yer alıp almaması analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fonoloji, Kirmancki, Fonem, Konsonant, Vokal.

Sound “/ğ/” Pblem in Kirmancki Phonology

ABSTRACT

Kurdish is written in several alphabets. The representation of some sounds in each alphabet is ignored. Some sounds with low frequency are not displayed in the alphabet. One of these sounds is the /ğ/ sound. This voice is not played in the same way in all Kirmanca-speaking areas. In this article, the existing /ğ/ problem in Kirmanca language is analyzed. Three linguists working on Kurdish have identified some statistical data on this voice. These three analyzes and sound graphics are included in the article. The alphabets used in Kirmancki writing were examined and whether this letter was included in the alphabet was analyzed.

Keywords: Phonology, Kirmancki, Phonem, Konsonant, Vocal.

Destpêk

Nuştene û nuştişî ya xoîfadekerdiş seba însanan ihtîyacêko eslî yo. Seba nuştişî zî alfeba lazim a. Prosesê tarîxî de seba nuştişî zaf alfabe yî ameyê şuxulnayene. Kurdan zî demanê verênan ra heta nika seba xoîfadekerdişî zaf alfabe yî bikar ardê. Nika zîwanê kurdkî bi alfabe yê kirîlkî, latînkî û erebkî (Kurdo-Arabîk) hîrê alfabe yan a nusîyêno. Kirmancki yanî zazakî bi di hebî alfabe yan reyde nusîyêna. Nê alfabe yan ra yew alfabe ya latînkî ya, a bîne zî alfabe ya erebkî ya. Alfabe ya latînkî bi name yê Celadet Alî Bedirxanî ya meşhur bîya, sey alfabe ya Bedirxanî yena zanayene. Alfabe ya erebkî badê musulmanbîyayîşî, mîyanê Kurdan vila bîya û xususen Iraq de serranê 1920î ra dima seba zîwanê kurdkî û bi taybetî lehçeya sorankî ameya rewîze kerdene. Seke yeno zanayene destpêkê seserra 20. de, serra 1906î de, Xelal Xeyalî yê Motkî zî na alfabe ser o xebetîyayo. Heta ey bi na alfabe reyde çend hebî kitabî zî çap kerdê. Vengê ke alfabe ya latînkî de kewenê tîmîyan, alfabe ya erebkî de cîya sembolan reyde mojnayêne. O semed ra bîngê na meqale de alfabe ya latînkî esta.

Derheqê kirmancki de oryantallistan zî taye xebatî kerdê. Nê xebatan de cîya alfabe yî ameyê şuxulnayene. Metnanê verênan/klasîkan û metnanê dînîyan de alfabe ya erebkî ameya şuxulnayene. Kirmancki de alfabe ya latînkî ancax serranê 1960î ra dima ameya kar ardene. Ê ke kurmancki û kirmancki nusenê raste rast alfabe ya Kurdo-Arabîkî nêşuxulnenê. Alfabe ya ke nê kesî şuxulnenê zafine alfabe ya Osmankî reyde ahengdar a. Taye herfê ke fonolojîyê kurdkî de estê, alfabe ya erebkî ameyê zêde kerdene. Alfabe ya Kurdo-Arabîk de sîstemê

herekeyan çin o, herfê vokalî zî bi sembolan a mojneyênê. Labelê alfabeya ke kurmancî u kirmancî medreseyanê xo de bi kar anê herekeyin a. Sey nimûne Mela Ehmedê Xasî ve Muftî Osman Esad Efendî eseranê xo de na alfabe bikar arda. Çunke nê her di nuştoxan zî eserê xo dewrê Dewleta Osmanîyan de nuştê û o dewr de şuxulnayîşê na alfabe çiyêko normal o. Labelê şair û nuştoxê kirmanckî ke aqîdename, fiqihname, mewlîd ûsn. eseranê dînîyan nusenê hîna alfabeya erebkî bikar anê.

Kirmanckî de Serencamê Alfabeya Latînkî

Kirmanckî de alfabeya latînkî serra 1963î de ameya şuxulnayene. Heta ke na alfabe ca girewta, nuştişî de taye herfî çiyayî ameyê nuştene. Xebatanê sifteyanê kirmanckî de vera vengê /i/ [u] sembolê /i/; vera /î/, [i] zî sembolê /i/ ameyo şuxulnayene, ke kes eşkeno vajo ney de tesîrê alfabeya tirkî esto. Çunke alfabeya tirkî de sembolê sey /i/, /i/ yenê şuxulnayene. Nuştoxanê kirmanckî bi zîwanê tirkî ya perwerde vînao û tesîrê nê perwerdeyî şuxulnayîşê alfabe de xo nîşan dayo.

Heta beyntarê serranê 1980yan kurdkî tena bi alfabeya Celadet Alî Bedîrxanî ya nusîyaya. Badê vejîyîşê kovaranê sey *Ayre*, *Piya*, *Raştiye* û *Ware* na rewşe dest bi vurîyayîşî kerdo. Mîsale, kovara *Ayre* hûmara 11. de (Adar 1987) hemberê vengênê /**ʕa**/, /**ʕe**/, /**u**/, /**h**/ sembolê sey /**â**/, /**è**/, /**ü**/, /**h**/ ameyê pêşnîyaz kerdene. Nê sembolê ke vera vengên ameyê pêşnîyaz kerdene, mîyanê kirmancan de vengê vila nîyê û erja frekansê nê vengên zî berz nîya. Badê cû menga gulanî ya serra 1992î de kovara *Ware* de seba herfa fizekî ya zîwanê hurdî [**ɹ**]yî sembolê /**ǰ**/ û sembolê sey /**ü**/, /**u**/, /**i**/ pêşnîyaz bîyê. Reyna na kovare de seba vengê bêcîfê sey /**dz**/, /**ts**/ ke tena fekê Dêrsimî de estê, vera /**ʔ**/ (apostrof) sembolê sey /**h**/; vera vengê /**ǰ**/ zî sembolê /**ğ**/ ameyo pêşnîyaz kerdene. Labelê temsîlyetê nê vengên de, mîyanê nuştoxan û redaksiyonê kovare de konsensusêk nêvirazîyayo ke hûmaranê dimayênanê kovara *Ware* de sembolê /**k**/ û /**kh**/ yan /**ǰ**/ û /**ğ**/ pîya ameyê nuştene. Hûmarê 3. û 4. yê heman kovare de reya verên seba vengê [**h**] sembolê /**h**/ û seba vengê [**tʰ**] zî sembolê /**t**/ ameyo şuxulnayene (Keskin, 2017).

Zilfî Selcan meqaleyê xo yê kovara *Wareyî* de kirmanckî de pirsgirekê alfabe û îmlayî (rastnuştişî) ser o vinderto. Selcanî seba vengên vokal û konsonantan zaf sembolî û herfî şuxulnayê (Selcan, 1998). Xebatê ke cor ra behs bîyê seba seveknayîşê dewlemendîya fekkî ya kirmanckî muhîm ê, labelê alfabe de zêdebîyayîşê herf û sembolan nîsbetê wendiş-nuştişê kirmanckî ser o tesîrêko neyînî (negatîf) virazeno. Heta na rewşe ge gane semedê nuştoxan zî alozîyêk peyda kena.

Alfabeya Celadet Alî Bedîrxanî de goreyê alfabeyanê bînan zêde vurîyayîş neameyo meydan. Sere de Kovara Hawar de şuxulnayîşê taye vengên de (sey /**k**/ û /**q**/ de) taye xeletî estbîyo labelê na pirsgire rew hel bîya. Nuştoxanê kirmancan heta demekî taye vengê nê alfabeyî vurînayê labelê destpêkê serranê

1990yan de na rewşe zî orte ra weriştâ. Kirmanckî û kurmanckî na alfabe ya nusîyêna. Seba rewîzekerdişê na alfabe taye pêşniyazî (sey taye sembolan zêdekerdiş û taye herfan vurînayîş) estê. Her çiqas na alfabe vengane allofonan û vengane lokalan (taye vengê lokalî ke tena mintiqayêka sînorkerde yê) yê kirmanckî rê qîm nêkana zî, na alfabe bi şeklêko aktîf yena şuxulnayene.

Vengê /ğ/ û /x/

Vejiyayîşê nê vengî de zıwan ver bi peyasmênfekkî û zıwanê hurdî ya werzeno. No veng qırpiçe ra bi şeklêko vengine vejîyêno. Alfabeya Kurdo-Arabîk de no veng bi sembolanê /ğ/ û /x/ ifade beno. Nê sembolan ra vengê /ğ/ vengêko nerm, vernîyê fekkî (barî) û vengin o. Labelê vengê /x/ peynîya fekkî (qalind) û bêveng o. Mihemed Emîn Hewramanî îdia keno ke no veng zıwanê Awestayî de zî sey çekuya *xşap* (şew) de bi şeklê /x/ esto (Hewramanî, 1973: 46). No veng alfabeya Celadet Alî Bedirxanî de tena yew simbol a yeno ifade kerdene. Mîyanê çekuye de nê her di varyantanê ra kancîn şeklê ci ameyo şuxulnayîş ancax bi însiyatîfê wendoxî ya yeno tesbît kerdene. IPA de (Alfabeya Fonetik ya Mîyannetewî) de nê her di vengî cîya sembolan a ameyê mojnayene.

Nuştişê kirmanckî de terefê taye nuştexan ra seba vengê /ğ/ diyagramê /gh/ û seba vengê /x/ zî diyagramê /kh/ yeno şuxulnayene. Taye nuştexan zî semedê vengê /ğ/ simbolê /ğ/ kar ardo. Xususen mîyanê nuştexanê fekê Dêrsimî de, çekuyanê sey *ğele, xêge, ağwe, gize, loğe, gërib* ûsn, no simbol zaf bikar yeno. Celadet Alî Bedirxanî seba tesbîtkerdişê allofonanê nê vengî (/ğ/ û /x/) simbolê /x/ şuxulnayo labelê dima ney ra fek viradayo (Hawar, 1932: 3)

Kirmanckî de çekuyê sey *xurbet, xerb, xërib, xêr, rexbet, mexrib, xezal, axa, oxir* de vengê /ğ/ esto. Reyna çekuyê sey *xirab, xet, xal, xanime, xoz, xorî* de vengê /x/ şuxulîyêno. IPA de seba foneme /ğ/ yî simbolê [x̤], [x̥] û [x̜]; seba fonemê /x/ zî [x] û [χ] kar yenê. Nê her di vengî yanî /ğ/ û /x/, zaf kewenê tîmîyan. Ganî bêro îfadekerdiş ke herfa /ğ/ alfabeya lafînkî de zêde nêyana şuxulnayene. No veng çekuyanê kirmanckî de bi vengane /g>/x/, /x>/h/, /x>/q/ û /x>/v/ reyde yeno vurîyayene. Vurîyayîşê vengane rê xag>xax, xelate>halete, xora>hora, xurbet>qurbet, xêx>xêv kes eşkeno sey nimûne bido. Vurîyayîşê vengane /x>/q/ fariskî de û lehçeyanê kurdkî de yeno meydan.

Analîzê Vengê /ğ/

Vengo ke alfabeya erebkî bi simbolê /ğ/ ramojnayêno, mintiqayanê kirmancan de taye cayan de yeno şuxulnayene labelê taye cayan de çin o. Mintiqayê ke nê vengî şuxulnenê, înan de zî no veng eynî şekl a nêvejîyêno. Yanî vengkerdişê (sesletim) nê vengî her ca de sey pîya nîyo. Taye nuştexî berhemanê xo de simbolê /ğ/ şuxulnenê labelê taye zî ney rê îhtîyac nêvînenê. O semed ra alfabe de bîyayîş yan çinbîyayîşê simbolê /ğ/yî mabênê kirmancan de (heta kurmancan de zî) sey pîrgire vejîyêno meydan. Alfabeya Celadet Alî Bedirxanî

de nê her di vengî sey allofonê yewbînî ameyê qebulkerdiş û nê vengî tena bi sembolê /x/ reyde ameyê mojnayene.

Sembolê /x/ hem seba vengê lerzdarê fizekî yê ziwane hurdi (voiced uvular fricative) [ɣ] hem zî seba vengê peyasmênfekki [ɣ̥] yeno şuxulnayene. Çekuyê ke erebki û armenki ra kewtê kirmanckî û peygirê –oxî ya qediyênê zafine vengê /ğ/ yeno şuxulnayene. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş alfabea Celadet Alî Bedirxanî de no veng fonemê /x/ ya ameyo mojnayene labelê alfabea Ware/Jacobsonî de no veng bi fonemanê /ğ/ û /x/ ya mojnayêno. Alfabea Ware/Jacobsonî, *Kovara Wareyî* de ameyo şuxulnayene û badê cû sewbîna kovaran de zî şuxuliyaya. Labelê goreyê acigêrayişanê ma, bi nameyê ziwannasê C. M. Jacobsonî, ke mîyanê grûba *Kovara Wareyî* de bi nameyê Bira Mikail yeno zanayene, tezêk doktorayî yan meqaleyî ziwannasî çin ê. No merdim mîyanê kirmancan de mendo û amadekerdişê alfabeayî de hetkarîye kerda. Yanî qaso ke ma tedqiq kerd, no merdim sey mîsyonerî ya ameyo mîyanê kirmancan û ziwannas niyo.

Celadet Alî Bedirxanî (Bedîrxan û Lescot, 2009), M. Malmîsanijî (Malmîsanij, 2015) û Mesut Keskinî (Keskin, 2017) vengane alfabea latinkî ser o acigêrayîşî viraştê. Her yewî korpusêk amade kerdo û goreyê nê korpusî nîsbetê vengane (erja frekansanê vengane) tesbît kerdo. Bê nînan Husein Muhammedî zî seba nîsbetê herfan taye doneyê îstatistikî tesbît kerdê (Muhammed, 2016). Tîya de doneyanê Celadet Alî Bedirxanî, M. Malmîsanij û Mesut Keskinî ra do behs bibo. Bê nînan seba her vengê kirmanckî, ma zî nîsbetê herfan tesbît kerdî. Labelê tîya de tena nîsbetê vengê /ğ/ do îzah bibo.

Celadet Alî Bedirxanî xebata xo ya gramerî de nîsbetê vengane /x/ û /x̥/ de erja frekansênê nê vengane sey 0, 19% tesbît kerdo (Bedîrxan&Lescot, 2009: 36). Na erja ke Celadet Alî Bedirxanî tesbît kerda, her di varyasyonê (/ğ/ û /x̥/) nê vengî îfade kena. Eke tena seba vengê /x̥/ yanî /ğ/ bêro hesabkerdiş na erje hîna kêmi bena. Celadet Alî Bedirxanî fekê Sêwregî ser o cigêrayîşêko xo yo bîn de erja frekansê vengê /x/ sey 0, 131% tesbît kerda (Bedirxan û Lescot, 2009: 37). Gama ke tena erja frekansê /ğ/î yena analîzkerdiş, na erje erja xebatanê bînan reyde ahengdar a. Metnanê kanan û neweyan de erja na herfe sey yewbînî vejîyaya.

Mesut Keskinî xebata xo de erja frekansê vengê /ğ/î sey 0,29% tesbît kerda. Goreyê Keskinî nîsbetê nê vengî fekanê vakurî yê kirmanckî de hîna zêde yo. Fekanê başûrî yê sey Sêwregî û Çermugi de vengê /ğ/-/ğ̥/î cayê /x/-/x̥/î rê veradano. Keskinî erja frekansê fonemê /ğ/ sey 0,29% û erja frekansê fonemê /x/ zî sey 1,34% tesbît kerdo. Goreyê ey nê her di vengî cîya cîya fonem ê. Ziwannasanê bînan de na rewşe çin a. Ê nê her di vengane sey allofonê pê qebul kena û erja frekansênê tîmîyan de hesab kenê. Labelê Keskinî nê her di vengane yewbînî ra cîya keno û her yewî xoser fonemêk qebul keno (Keskin, 2017). No veng mintiqayanê kirmancan de vakur ra ver bi başûr beno qalind û karakterêko

peyasmênfekkî qezenc keno. Taybetmendiyê korpusê Keskinî ma nêzanê labelê reyna zî erja frekansê vengî /ğ/î zaf kêma.

M. Malmîsanijî vurîyayîşe vengên ser o xebatêka musteqîle kerda. Ey xebate xo ya gramerî de erja frekansê fonemê /ğ/ sey 0,13% tesbît kerda (Malmîsanij, 2015: 30). Sînoranê na xebate de seba nê vengî erja tewre kêma ya M. Malmîsanijî ya. O na xebate xo de tena nê vengî ser o nêvinderdo. M. Malmîsanij, alfabe ya Celadet Alî Bedirxanî bikar ano û hewceyîya herf zêdekerdişî nêvînenê. Çünke goreyê ey erja na herfe zaf kêma yo û seba nê vengî alfabe de zêdekerdişê herfe hewce nêkeno.

Ma seba xebate xo, hîrê mintiqayanê kirmancan ra metnê folklorîkî kom kerdî û nê metnî analîz kerdî. Ma mintiqayê kirmancan goreyê sînoranê cografîkan dabeş kerdî û tedqîq kerdî. Goreyê ney ma, vakur de Dêrsim, merkez de Çewlîgû başûr de Sêwregî sey monogram girewt. Xebate metnanê folklorîkan² ser o ameya kerdene çünke metnê ke redakte biyê û goreyê fekê standardî nusîyayê taybetmendîyanê xo yê zîwanê mehelî vîndî kenê. Bi nê metnanê folklorîkan reyde, her mintîqa ra korpusêko 150 000 herfîn amade biyo. Mîyanê nê korpusî ra erja frekansê her vengî ameya tesbît kerdene. Goreyê her mintîqa erja frekansê nê vengî ameya tesbîtkerdiş û erja serayînê nê vengî tesbît biya. Goreyê nê doneyan erja frekansê nê vengî 0, 0024 û erja seranê ci 0, 24% vejîyaya.

296

Mîyanê xebatanê îstatîskanê nê vengî de, erja tewr kêma ya M. Malmîsanijî, erjan ra tewr zêde zî ya Mesut Keskinî ya. Ferqê mabênê nê erjan, korpusî ra vejîyêna meydan. Çünke her acigêrayoxî goreyê xo korpusêk amade kerdo. Labelê mabênê nê erjan de zêde ferq zî çin o. Erja ke na xebate de tesbîtbiya, erja Mesut Keskinî û M. Malmîsanijî ra dûrî ya labelê erja Celadet Alî Bedirxanî ra nêzdî ya. Goreyê doneyan erja na xebate orteyê heme erjan a. No hete ra kes eşkeno vajo ke temsîliyête xebata ma esta. Erja xebata ma metnanê tarîxîyan reyde zî ahengdar a. Çünke Celadet Alî Bedirxanî demê xo de metnanê kirmancî ser o xebitîyayo.

Erja xebata ma, erja xebatanê bînan yewbînan gêna. Xebatê ke nameyê xo vîyert hemîne de erja nê vengî zaf kêma ya. Qalkerdoxêkê kirmancî mîyanê 1000 hebî vengên de ancax 24 hebî nê vengî kar anê, ke na erje zî mintîqa ra mintîqaya bîne vurîyêna. Seke Keskinî îfade kerdo, erja frekansê nê vengî mintiqayanê vakurî de berz a labelê ver bi başûrî erja frekansê nê vengî kewena (Keskin, 2017).

² Metnanê folklorî hîrê mintiqayanê kirmancan ra bi şeklêko random (tesadufî) ameyê weçînayene. Nê metnî taybetmendîyanê mintiqayan mojenê. Fekê Çewlîgî de nuştoxê sey Seyidxan Kurîj, W. K. Merdimîn, Wisif Zozanî, N. Celalî, Doxan Karasu, İsmet Bor, Ehmed Dirihî, kovare sey *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü* Dergisi û kovara *Vir* û deyirê û kilamê Rençber Ezizî ra; Fekê Dêrsimî de nuştoxê sey Nadîre Gûntaş Aldatmaz, Hawar Tornêcengî, Mesut Özcan, Alî Aydin Çiçek û kovare sey *Vate, Ware, Mirazî* ra; Fekê Sêwregî de nuştoxê sey Kafur Seçilmek, Şaban Şenates, Recep Yiğitbay, Feyza Adabeyî, Koyo Berz (Cuma Arslan), Roşan Hayigî ra ameyo îstîfade kerdene.

Cêr ra mîyanê hîrê mintiqayan de tekrar û erja frekansê ya vengê /x/, /x̃/ ameyê deyene. Nê tabloyî de her di vengê pîya ameyê analîz kerdene. Yanî tîya de nê her di vengî sey allofon ameyê qebl kerdene.

Tablo: Hîrê Mintiqayanê Kirmanckî de Nîsbetê Venganê /x/ û /x̃/-/ğ/

	Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /x/, /x̃/			
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	1822	150 000	0,0121	1,21%
Çewlîg	2174	150 000	0,0144	1,44%
Dêrsim	2198	150 000	0,0146	1,46%
Pêroyî	6194	450 000	0,0137	1,37%

Seke tabloyê corî ra erja frekansê nê vengî ra fehm beno ke, no veng (her di varyasyonê nê vengî) kirmanckî de zaf nêyeno şuxulnayene. Kurmanckî de erja frekansê nê vengî (reyna her di varyasyonî) 1,5% ameyo tespît kerdene (Muhammed, 2016: 43). Nê her di lehçeyan de erja frekansî ya nê vengî zaf nêzdîyê yewbînan ê. Erja nê vengî vakur ra ver bi başûr kêmiyêna.

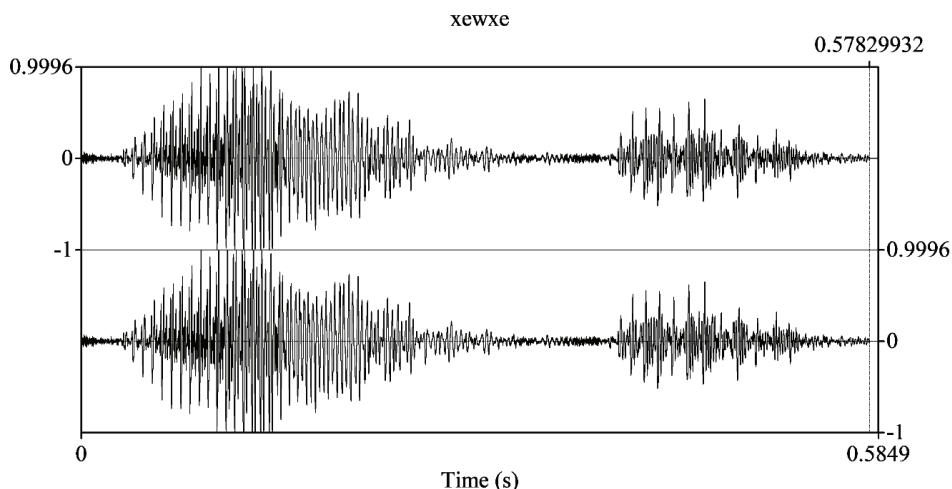
Goreyê Grafikanê Vengî Analîzê Vengê /ğ/-/ğ̃/ û /x/-/x̃/

Cêr ra dîmenê akustîkê di hebî çekuyan ameyo ramojnayene. Nê dîmenî akustîkî bi hetkarî ya muhendîsanê vengî û perwerdekarên muzîkî reyde ameyê viraştene. Seba nê dîmenan veng studyo de ameyo qeydkerdiş û bernameyê analîzkerdişê vengî yê *praati* reyde grafîkî virazîyayê.

Nê çekuyan de veng; ortamêko tam îzolekerde de, bi mîkrofonêko omnisfer condanserî (mîkrofono ke vengên kom keno û serrast keno) reyde, bi vengê baretonî yê camêrdî ya, bêefekt ameyê qeydkerdiş û vengên rê mudaxele nêbiyo. Qeydkerdişê vengên de; vengê camêrdî, markaya mîkrofonî, germîya odeyî, hokê mabênê merdimî û mîkrofonî, akustîkî odeyî, rengê vengî ûsn taybetmendîyî sabît tepeşîyaya. Nê parametreyan ra yew bivurîyo, grafîkan de zî vurîyayîş yeno meydan.

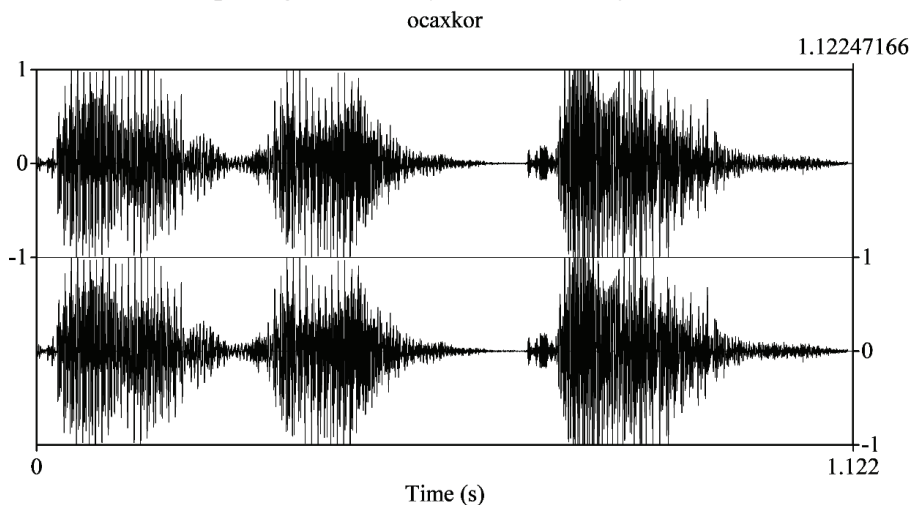
Bernameyê analîzkerdişî vengî yê *praate* de kes eşkeno zaf grafîkan amade bikero labelê ma tîya de tena spektogramê nê her di çekuyan sey grafîkî mojnayî. Cêr ra grafîkê yewin û grafîkê dîyin aseno.

Grafik 1: Spektogramê Çekuya xewxe>[xewxε]

Seke grafikê yewin de aseno; çekuya xewxe de vengê /ç/-[x]-[χ] esto. Gama ke na çekuye yena vengkerdiş, vengêko lerzinok û vengin vejîyêno. Kes eşkeno ney grafik ra zî fehm bikero. Çekuya verêne de qedîyayîşê heceya ewilîne û destpêkê heceya dîyine de no veng esto û pêlê spektogramî raste rast lerzîyayê. Taybetmendiyê nê vengî ke ma cor ra îfade kerdî, grafik ser o eşkera xo nîşan danê

Grafik 2: Spektogramê Çekuya ocaxkor>[odɜaxkor]

Seke grafikê dîyin de aseno; çekuya dîyine yanî ocaxkor de vengê /ç/-[x̄]-[ɣ]-[y] esto. No veng, lerzdarê fîzekî yê zîwanê hurdî yo. Na çekuye de qedîyayîşê heceya dîyine de no veng esto. Gama ke ma grafik tedqîq kenê, ma vînenê ke spektogramê nê vengî de pêlî ver bi kêmbîyayîşî şîne. Kes eşkeno vajo ke

vengkerdişê nê vengî de pêla vengî kewena û veng xeylêk nerm beno. Goreyê çekuya bine, tîya de veng nedîyar o.

Peynîye

Alfabeya latînkî yê kurdî de seba her vengê ziwani, sembolêko taybet nêameyo tayîn kerdene. Mîyanê na alfabe de taye herfî allofonê yewbînan ê. Xususen vengê ke alfabe Kurdo-Arabîk de cîya sembolan reyde yenê temsîlkerdiş, alfabe latînkî de sey pirsgire vejîyênê meydan. Wendiş û manakerdişê nê vengî însiyatîfê wendoxan rê maneno. Wendox ganî texmîn bikero ke nuştoxî berhemê xo de kancîn veng şuxulnayo. No zî her tim bi şeklêko rast nêbeno. Xora wendiş-nuştişê kurdî û bitaybetî kirmanckî zaf kêmi yo, no tewir astengî zî wendoxan berheman ra dûrî vînenê.

Alfabeyanê homofonîkan (nê alfabe de her fonem bi yew şekl a temsîl beno) de seba wendoxan û nuştoxan zafine pirsgire çin o. Nê alfabe de her sembol yew vengî temsîl keno û wendox zî nuştox zî biasanî eşkeno xo îfade bikero. Labelê alfabe polifonîkan (alfabe de her fonem çend şeklan reyde yeno wendene û her tim heman şeklî ya îfade nêbeno) de alfabe de heme vengî nê nê temsîlkerdiş yan zî alfabe de taye sembolî zaf vengî îfade kenê. Alfabe latînkî yê kurdî de taye vengî nê nê temsîlkerdiş û taye sembolî zî zêde vengî xo de hewênênê. Nê vengî ra yew zî mijarê na meqale yo.

Kirmanckî cîya mintiqayan de ronîşênê û vengî ziwani, mîyanê pergali ziwani de, goreyê xo bedîlînenê. No bedîlîyayîş xozayî ziwani de esto. Heman dem de kirmanckî bi di alfabe de (zafine bi di alfabe de, nêke hema her nuştoxî goreyê xo alfabe amade kerda) yena nuştene. Alfabe Celadet Alî Bedirxani de 31 hebî herfî estê û lehçeyê kurdî ya vakurî bi na alfabe reyde yenê nuştene. Alfabe bine zî alfabe Ware/Jacobsonî ya. Nê alfabe de hûmara herfan zêde ya, taye diyagramî estê û seba nê vengî zî sembolê /ğ/ kar yeno.

Ma cor ra encamê acigêrayîşan dayî ke seba nê vengî erja frekansê M. Malmîsanij 0,13%, Keskin 0,29%, Celadet Alî Bedirxan 0,19% tesbît kerdo. Ma xebata xo de erja nê vengî 0, 24% tesbît kerd. Mîyanê çekuyanê kirmanckî de tekrarbiyayîşê nê vengî zaf kêmi yo. Seba erja hende kêmi, hewce nêkeno ke alfabe de yew herf zêde bikerê. Eke verê ney abîyo, ganî seba her veng, alfabe de yew sembol taybet reyde bêro temsîl kerdene. No zî mumkun nîyo. Seba ke fonolojiyê kirmanckî baş temsîl bibo, taye nuştoxanê kirmanckî hûmara herfanê alfabe xo zaf zêdenayo. No, nuştiş de seba nuştoxî asteng beno. Çunke klavyeyê komputeran seba ziwani kurdî ahengdar nîyê. Heman dem de no hal seba wendoxî zî asteng beno çunke alfabe de herfî çiqas zêde bibê, wendox hende wendişî ra rincan beno. Metnanê kanan, metnanê folklorîkan ûsn nînan, metnanê taybetan de ganî heme taybetmendîyê fekê mintîqa bêre seveknayene. Labelê na pirsgire, alfabe rojane de herf/sembol zêdekerdiş ra ziyade, alfabe taybetan şuxulnayîş a hel beno. Sey nimûne kes eşkeno nê metnan de

IPAYî bikar bîyaro. Hewce nêkeno ke seba nê metnanê taybetan kes alfabe de herf zêde bikero.

Çimeyî

- Bedirxan C. A. û Lesscot R. (2009). *Kürtçe Gramer*, İstanbul:Avesta.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2005).*Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2011).*Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2016).*Ferhengê Kirmanckî-Tirkî*, İstanbul: Vate.
- Hewramanî, M. E. (1973). *Filolojîy Zimanî Kurdî*, Bexdad:Çapxaney Me'arif.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Keskin, M. (2017). *Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi*, Tarîxê Resayîşî: 22.06.2019. <https://www.researchgate.net>
- Kovara Hawar.
- Malmîsanij, M. (1992). *Ferhengê Dimilkî-Tirkî*. İstanbul: Deng.
- Malmîsanij, M. (2012). *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmanckî)-Tirkî*. İstanbul: Rûpel.
- Malmîsanij, M. (2013). *Kürtçede Ses Değişimi*, İstanbul: Vate.
- Malmîsanij, M. (2015).*Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, İstanbul: Vate.
- Muhammed, H. (2016). *Dengnasî di Kurdî de*, Tarîxê Resayîşî: 12.07.2019. <https://zimannas.files.wordpress.com>
- Selcan, Z. (1998). *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)*, Berlin:W&T Verlag.
- Vardar, B. (Ed.). (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.